

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОГОВІРНОЇ ПІДСУДНОСТІ В КРАЇНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА

FEATURES OF REGULATING THE INSTITUTION OF CONTRACTUAL JURISDICTION IN CONTINENTAL LEGAL SYSTEM

Іроденко Н.В.,
аспірант

*Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті досліджено міжнародно-правові акти, що регулюють відносини в сфері договірної підсудності. Розкрито основні напрямки їх правового регулювання. Окремо досліджено правову природу угоди про вибір суду. Виокремлено проблеми застосування пророгаційних угод в країнах ЄС. Розкрито окремі аспекти правового регулювання договірної підсудності у національному законодавстві деяких країн-членів ЄС.

Ключові слова: пророгаційна угода, інститут договірної підсудності, континентальна система права, зовнішньоекономічна діяльність, захист прав.

В статье исследованы международно-правовые акты, регулирующие отношения в сфере договорной подсудности. Раскрыты основные направления их правового регулирования. Отдельно исследована правовая природа соглашения о выборе суда. Выделены проблемы применения пророгационных соглашений в странах ЕС. Раскрыты отдельные аспекты правового регулирования договорной подсудности в национальном законодательстве некоторых стран – членов ЕС.

Ключевые слова: пророгационное соглашение, институт договорной подсудности, континентальная система права, внешнеэкономическая деятельность, защита прав.

This article is devoted to the peculiarities of the legal adjusting the institute contractual jurisdiction and problems of practical implementation of prorogation agreements in countries of continuum legal system. The international legal acts regulating relations in the field of contractual jurisdiction were analyzed. The basic directions of legal regulation of contractual jurisdiction were disclosed. A separate analysis of norms of the Hague Convention on choice of court agreements was done. This made possible to reveal the nature of the choice of court agreements. In addition there was determined the basic requirements for choice of court agreement and subject to its conclusion and applying into international commercial dispute. The problems of applying of such agreements in the EU, and the prospects for its use in the practice of international relations were discovered. Some aspects of legal regulation of contractual jurisdiction in national legislation of some EU member states were disclosed. The main problems of practical application of law on contractual jurisdiction and the position of national courts were discovered. It was determined that prorogation agreement is signing in the form of procedural agreement and complements the procedural rights of the parties of it. The attention that the prorogation agreement has no clear enforcement mechanism chosen court was made. The main challenges for the further practical use of such agreements were disclosed. The conclusion as to what the nature of continental legal systems of EU member states reveals potential in the effective settlement of problems of practical applying the institute of contractual jurisdiction were made.

Key words: choice of court agreement, contractual jurisdiction civil law, continental system of law, international relations, foreign trade, protection of rights.

Континентальне право частіше за все ототожнюють із правом країн ЄС, надто із самим правом ЄС, хоча насправді континентальне право або романо-германська правова система охоплює своїми ознаками велику кількість правових систем світу. Україна не є виключенням, і вітчизняна правова система тяжіє за своїми ознаками та принципами побудови саме до континентального права. Відтак цілком доцільним є проведення та поглиблення досліджень правової системи ЄС, механізмів правового регулювання та способів законодавчого закріплення різних правових інститутів. Одним із таких інститутів є інститут договірної підсудності.

Ії регулювання є головним трендом у підвищенні ефективності праворегулюючої спроможності міжнародного права. Це вимагає створення загальних, єдиних для якомога більшої кількості суб'єктів міжнародних комерційних відносин правил. Регулювання інституту договірної підсудності є важливим елементом подальшого вирішення правового конфлікту і є визначальним елементом з точки зору ефективності досягнутого компромісу. Відтак поява і міжнародно-правове визнання такого інституту є реакцією світової спільноти на зміну економічних умов ведення міжнародної комерційної діяльності, що спрямоване на підвищення їх ефективності. А поява правового закріплення договірної підсудності в межах Гаазької конференції, тобто в межах теоретико-методологічного виміру континентальної системи права, викликає інтерес і для України. Він пояснюється тим, що договірне врегулювання відносин є вторинним по відношенню до інституту

законодавчого регулювання, у т. ч. і щодо вирішення проблеми підсудності, а тому вбачається прогресивним з точки зору підвищення ефективності правового регулювання.

Питанням теоретичного та практичного втілення інституту договірної підсудності в правових системах континентального права присвячено багато досліджень таких вчених як В. М. Гайворонський, І. А. Діковська, А. С. Довгерт, П. Доріс, М. Г. Єлісеєв, І. В. Ліщина, М. Медриццер, Н. О. Петренко, М. О. Рожкова, К. Уитакер, Г. А. Цірат та ін.

Метою статті є аналіз особливостей регулювання інституту договірної підсудності в країнах континентальної системи права.

Вибір суду сторонами міжнародних комерційних відносин є дієвим елементом захисту власних прав та засобом оптимізації міжнародної комерційної діяльності. В цьому контексті звертає на себе увагу той факт, що загалом міжнародно-правове регулювання такої діяльності частіше за все характеризується надмірною консервативністю норм, їх установленістю та низьким рівнем оперативності у регулюванні окремих аспектів міжнародної комерційної діяльності. Існує низка міжнародно-правових норм, які спрямовані на уніфікацію правил міжнародної підсудності.

Зокрема, таку детальну уніфікацію містить в собі Регламент Брюссель І. Відповідно до його норм, питання міжнародної підсудності остаточно вирішується на стадії порушення провадження та при видачі екзекватури не переглядається. Дія Брюссель І не обмежена громадянами та юридичними особами держав-членів ЄС. Будь-яка фі-

зична або юридична особа, яка має постійне місце перебування в державі-члені, підпорядковується положенням Регламенту. До відповідачів, які не мають постійного місця знаходження в ЄС, застосовуються національні правила визначення підсудності, що діють на території тієї держави-учасниці, в чий суд був пред'явлений позов [7]. Відповідно до ст. 23 Регламенту Брюссель I встановлюється, що підсудність, яка обумовлюється угодою сторін, є виключною, якщо сторонами не встановлено інше. Однак це положення не стосується договорів страхування, споживчого і трудового договорів, стосовно яких у питанні визначення компетентного суду передбачена обмежена автономія волі, якщо Регламентом не передбачена виключна компетенція інших судів [12].

Як зауважує А. С. Довгерт у Доповіді 2009 р. про застосування Брюссель I рекомендується посилити дію пророгаційних угод, особливо у разі паралельного розгляду справ у різних судах [10].

Дещо розширює можливість застосування пророгаційних угод Луганська конвенція в редакції 2007 р., відповідно до якої їх застосування можливе і у цивільному процесі. Натомість дана Конвенція лише декларує можливість застосування договірної підсудності, але не закріплює механізмів його здійснення [2].

Окреме місце в системі міжнародно-правових актів, що регулюють інститут договірної підсудності, посідає Гаазька конвенція про угоди про вибір суду 2005 р. Сфера застосування Конвенції – «транснаціональні» судові справи, в яких вимагається визнання або примусове виконання рішення іноземного суду. Угода про винятковий вибір суду – це угода, укладена сторонами і яка визначає компетентні суди в одній з договірних держав, за винятком юрисдикції будь-якого іншого суду [15].

Договірна підсудність передбачена і Регламентом Ради ЄС № 4/2009 від 18 грудня 2008 р. про юрисдикцію, застосовуване право, визнання і виконання рішень, а також про співробітництво з питань, що стосуються аліментних зобов'язань. Така підсудність застосовується у справах про стягнення аліментів, крім випадків, коли мова йде про аліментні зобов'язання на користь дитини до 18 років. Відповідно до положень цього Регламенту угода про вибір суду повинна здійснюватися в письмовій формі. Рівнозначною угодою до письмової вважається і угода у вигляді обміну повідомленнями в електронній формі, яка забезпечує надійну фіксацію домовленостей [13].

Таким чином, система міжнародно-правових актів у сфері регулювання дії пророгаційних угод, а також відносин з приводу їх укладення та виконання поширює свій вплив на всі країни, що їх підписали. При цьому це не лише країни континентальної, але і країни англосаксонської правових систем. І саме в цьому принципово, на наш погляд, аспекти міжнародно-правового регулювання розкривається сутність уніфікації міжнародних правил здійснення комерційної та зовнішньоекономічної діяльності. Приведення до єдиного правозастосовного знаменника норми міжнародно-правових договорів в країнах різних правових систем дасть змогу значно спростити правила ведення міжнародної торгівлі та створить єдині можливості для захисту суб'єктів таких відносин власних прав та інтересів, незалежно від політичного статусу країни їх походження.

Зокрема Гаазька конвенція вимагає від держав-учасниць визнавати угоди, укладені у письмовій формі (або за допомогою будь-яких інших інформаційних засобів, які роблять інформацію доступною для використання у подальших посиланнях), про передання спору на розгляд до іноземного суду іншої країни-учасниці Конвенції. Така угода вважається виключною, якщо інше у ній прямо не передбачено (що суперечить, наприклад, практиці судів США, яка вимагає дуже чіткого формулювання у застереженні для визнання «виключності» обраного в ньому

суду). При цьому Конвенція повторює принцип сепарабельності, розроблений для арбітражних застережень, зазначаючи, що недійсність основної угоди не означає автоматичної недійсності пророгаційної угоди [8].

Аналіз норм зокрема Гаазької конвенції, а також інших міжнародно-правових договорів дає змогу розкрити сутність самої пророгаційної угоди як окремого міжнародно-правового інституту. При цьому правовий зміст та природа угоди такого виду постійно еволюціонували в процесі міжнародної наукової дискусії, практичного досвіду її застосування та розвитку форм міжнародних комерційних відносин.

І. А. Діковська акцентує увагу на тому, що відповідно до Гаазької конвенції, пророгаційна угода повинна бути укладена або оформлена письмово або з використанням будь-якого іншого засобу комунікації, який забезпечує доступ до інформації і надає можливість звертатися до неї у подальшому. Як зазначають коментатори Конвенції, угода, яка не відповідає цим вимогам, не підпадає під її сферу дії. До угоди, яка відповідає цим вимогам, не можуть застосовуватися жодні інші вимоги національного законодавства стосовно форми [4].

Отже, ключовими вимогами до пророгаційної угоди є наступні:

- письмова форма її укладення;
- публічність та доступність;
- зрозумілість та стабільність, тобто незмінюваність у часі, що суттєво впливатиме на характер і обсяг прав щодо вибору суду. Натомість усталеність закріплюваних угодою норм забезпечить можливість її застосування протягом тривалого часу та протягом всього періоду існування міжнародних комерційних відносин.

Як зазначає Н. О. Петренко, важливим питанням, яке постає під час вивчення договірної підсудності, є правова природа угоди про підсудність (пророгаційної угоди). Але сучасна українська правова доктрина не має самостійних, обґрунтованих досліджень стосовно цього питання, чого не можна сказати про науку зарубіжних держав. Але загалом угоду про підсудність необхідно віднести до договорів зі змішаною правовою природою, які мають відповідати як нормам матеріального, так і процесуального права [11].

У свою чергу М. Г. Єлісєєв та М. О. Рожкова, досліджуючи угоду про підсудність, акцентують увагу на існуванні декількох точок зору в правовій науці європейських країн стосовно природи угоди про вибір суду. По-перше, її розуміють як матеріально-правову категорію, оскільки в ній присутні ті ж самі елементи, що і в будь-якому іншому договорі. По-друге, оскільки основна її мета знаходиться в сфері судової процедури, то її відносять до інституту процесуального права. По-третє, існує точка зору, що угода про вибір суду є договором *sui generis* [6].

Аналізуючи норми міжнародного права, цікавий висновок стосовно сутності пророгаційної угоди робить Р. М. Ходикін. Так, дослідник зазначає, що пророгаційна угода – це угода сторін, що не вилучає правовий конфлікт або спір з ведення державних судів (на відміну від арбітражної угоди), а лише змінює підсудність спору настільки, наскільки це допускається процесуальним законодавством [14].

У цьому контексті звертає на себе увагу регулювання пророгаційної угоди в законодавстві європейських країн. Загалом, як зауважують М. Медрицер та К. Уитткер, основне призначення пророгаційної угоди полягає в посиленні дисципліни виконання суддівських рішень на території третіх країн. У цьому контексті дослідники вказують і на особливість пророгаційної угоди з точки зору практичної значущості у сфері здійснення економічних відносин. Тобто пророгаційна угода захищає економічні права суб'єкту, що їх уклав, незалежно від позиції законодавця країни походження або національного законодавства країни вчинення правочину, в результаті якого права такого суб'єкта були порушені або йому було завдано шкоду [18].

На нашу ж думку, зміст пророгаційної угоди полягає у тому, що вона закріплює свободу модусів поведінки суб'єктів в процесуальній сфері. Загалом свобода договору є невід'ємним елементом міжнародних комерційних відносин, але така свобода в процесуальній площині, тобто при врегулюванні спору, обмежена. Таке обмеження має дві причини:

– процесуальні відносини передбачають наявність такої сторони, як суд або інший арбітражний орган, який вирішує правовий конфлікт, але робити це повинен, засновуючись на однакових підходах до вирішення будь-яких спорів. Тобто, незалежно від характеру спору, суди повинні діяти однаково неупереджено, професійно, і, головне, – в межах процесуального законодавства. Останнє накладає відповідний відбиток обов'язковості та імперативності й на відносини між суб'єктами спору;

– обмеженість свобод в процесуальних відносинах покликана захистити економічно слабкого суб'єкта. В даному випадку угода про вибір підсудності виступає в якості процесуального договору, який стосується захисту і забезпечення права на судовий захист. Позбавлення цього права неприпустимо. Тобто, перебуваючи в міжнародних комерційних відносинах сторони мають певну свободу вибору моделі поведінки, але при цьому цілком логічним є і право на свободу вибору способу та форми захисту власних прав у випадку їх порушення. Причому така свобода, що оформлюється як пророгаційна угода, автоматично отримує нову якість – процесуальні договірні відносини, які дають змогу обирати підсудність сторонам відносин.

Але країни континентальної правової системи не завжди визнають пророгаційні угоди, хоча і залишають для судів певну можливість для прояву власної ініціативи. При цьому слід зауважити і на тому, що, наприклад, європейські країни не завжди належним чином регламентують порядок реалізації пророгаційної угоди, закріплюючи лише обмеження щодо їх застосування.

Так, наприклад у французькому законодавстві існує заборона договірної підсудності в стосунках за участю споживачів міжнародних фінансових послуг або послуг посередництва. У Цивільно-процесуальному кодексі Франції зазначається, що будь-яке застереження, прямо або побічно відступаючи від правил територіальної підсудності, вважається нікчемним, за винятком випадків, коли воно узгоджене між сторонами контракту, які є підприємцями, і чітко виражає обов'язок сторони щодо якої таке застереження висувається. Аналогічна заборона існує і в Німеччині. Відповідно до процесуального законодавства Німеччини (як цивільного, так і комерційного), угода про підсудність допускається, якщо сторони договору є юридичними особами публічного права або публічно-правовими майновими утвореннями. В інших випадках вона може мати місце, якщо укладається вже після виникнення спору і має на меті його якнайскоріше вирішення [5].

Натомість судова практика більшості країн континентальної правової системи визнає пророгаційні угоди, що отримує підтримку у багатьох провідних коллізіоністів. Так, в одному з провідних німецьких коментарів зазначається: «... якщо сторони уклали пророгаційну угоду, то існує практичний вибір права, чинного в місці знаходження суду. За відсутності чітких протилежних індикаторів дане право діє як прийнятне для обох сторін спору, незалежно від позиції законодавця країни їх походження» [17].

Разом з тим, існують країни ЄС, в яких пророгаційні угоди не визнаються самодостатніми інструментами або підставами вибору застосовуваного права. Наприклад, Верховний суд Люксембургу при винесенні рішення по справі *Winters Arnhem BV v. SA Ceodeux* прийшов до висновку, що наявність пророгаційної угоди сторін на користь державних судів Люксембургу може виступати юридичним фактом вибору застосовуваного права, однак за відсутності інших подібних фактів саме по собі не може

свідчити про досягнення сторонами угоди про застосування люксембурзького права [19]. Іншими словами, суд обрав позицію, що пророгаційна угода повинна регулюватися національним законодавством і лише тоді вона може прийматися судом в якості аргументу на користь застосування сторонами свободи у виборі підсудності, тобто застосування договірної підсудності.

При цьому прикладів такого вибіркового ставлення судів до пророгаційних угод можна знайти багато, натомість мотивація суддів завжди відрізняється. Наприклад, в Нідерландах та Данії суди відмовляють у застосуванні пророгаційної угоди під час вибору суду на тій підставі, що така угода є нікчемна, оскільки вона не регулюється нормами національного права, а суди Швеції виходять з того, що територіальна підсудність є первинною, і у випадку відсутності спору щодо територіальності правовий конфлікт не може бути вирішений в жодному іншому суді [19].

Саме наявність подібної правової невизначеності стосовно оцінки пророгаційних угод, на думку А. В. Асокова, є важливим каталізуючим фактором у розробці єдиних загальноєвропейських та міжнародних норм щодо регулювання угоди про вибір суду та її визнання більшістю держав.

Різнця в підходах, прийнятих у різних європейських країнах не могла не привести до складнощів у виробленні єдиних принципів в рамках уніфікації колізійних правил, зокрема Римської конвенції 1980 р. та Регламенту «Рим I». Офіційний звіт Римської конвенції 1980 р. скоріше свідчить про те, що пророгаційна угода може розглядатися в якості самодостатнього юридичного факту щодо вибору застосовуваного права сторонами відносин. Одночасно Регламент піддається критиці за те, що в ньому йдеться лише про пророгаційні угоди, що встановлюють підсудність спорів судам країн-членів ЄС. В одному з коментарів автори висловлюють думку, що дане обмеження безпідставне і є результатом невдалої законодавчої техніки і некритичного запозичення формулювань проекту Регламенту «Рим I». Разом з тим таке обмеження може бути пов'язано з тим, що за наявності в контракті виняткової пророгаційної угоди на користь судів третьої країни, суперечки з цього контракту можуть потрапити на розгляд суду країни-члена ЄС лише у тому випадку, якщо така пророгаційна угода визнається недійсною або нездійсненою. Однак в цих ситуаціях виникають серйозні сумніви щодо того, чи можуть подібні пророгаційні угоди розглядатися як факт вибору застосовуваного права [1].

У цьому контексті поява Гаазької конвенції про угоди про вибір суду 2005 р. вбачається більш як доцільним та важливим, і надзвичайно своєчасним кроком на шляху до уніфікації норм міжнародного комерційного права. Разом з тим той факт, що дана угода досі не має належного широкого застосування свідчить про існування великої кількості проблем правового регулювання не стільки самої угоди, скільки подальшого обов'язку виконання судових рішень, ухвалених при застосуванні пророгаційної угоди.

В цьому контексті слушним вбачається аналіз природи такої угоди, який дає змогу розкрити основні проблеми її застосування в країнах континентальної правової системи.

По-перше, пророгаційна угода за своїм характером фактично отримує примат над національним законодавством країн походження суб'єктів міжнародних комерційних відносин щодо визначення підсудності.

По-друге, пророгаційна угода, що укладається у формі процесуального договору, доповнює процесуальні права сторін такої угоди, причому в обсягах, що можуть виходити за межі процесуального законодавства країни, суд якої був обраний для вирішення правового конфлікту по суті.

По-третє, пророгаційна угода не має чітких механізмів виконання рішення обраного суду. При цьому в ній може зазначатися обов'язок сторін виконати таке рішення, але,

якщо рішення буде стосуватися вчинення дій третьою стороною, то виникає конфлікт щодо визнання цього рішення в країні, в якій такі дії повинні бути здійснені.

В цьому контексті звертає на себе увагу точка зору М. М. Мальського, який вказує, що виконання рішень іноземних судів є важливим з точки зору дієвості інституту пророгаційної угоди, однак таке визнання значно ускладнюється особливостями національних правових систем [9].

Натомість, на нашу думку, практика використання пророгаційних угод при вирішенні спорів може досягнути надзвичайного ефекту саме в межах ЄС, з огляду на наступне. По-перше, спільність правового поля та законодавства ЄС дає змогу швидко та ефективно імплементувати інститут угоди про вибір суду до національних законодавств країн-членів. По-друге, той факт, що більшість країн ЄС відносяться до континентальної правової системи, розкриває можливість вироблення єдиної правової доктрини стосовно розуміння та застосування угоди про вибір суду в практиці здійснення міжнародних комерційних відносин в межах ЄС. По-третє, виконання в рамках ЄС судових рішень, прийнятих у випадку застосування сторонами правового конфлікту угоди про вибір суду, спирається на відповідну систему норм щодо визнання та виконання рішень національних судів та суду ЄС.

Фактично регулювання інституту договірної підсудності в країнах континентальної системи права, зокрема в країнах ЄС, зводиться до прийняття і ратифікації Гаазької конвенції про угоду про вибір суду, а також її імплементация в норми національних законодавств країн-членів ЄС. Хоча при цьому звертає на себе увагу і наявність інших міжнародно-правових та регіональних правових актів з даної проблематики, але їх ефективність та правозастосовність досі низька. Це пояснюється наявністю невирішених теоретико-методологічних та доктринальних проблем за-

стосування пророгаційних угод у практиці міжнародних комерційних відносин, і, зокрема, у практиці виконання рішень судів, винесених при розгляді спорів із застосуванням договірної підсудності.

За результатами аналізу особливостей регулювання договірної підсудності в країнах континентального права, можна зробити наступні висновки. По-перше, звертає на себе увагу постійна еволюція міжнародно-правового регулювання означеного інституту. Зокрема, остання Гаазька конвенція робить суттєвий крок на шляху до уніфікації міжнародної практики в сфері вирішення комерційних спорів, однак невідповідність багатьох національних законодавств її нормам вимагає подальшої імплементации не лише самих норм, але і механізмів їх практичного застосування. По-друге, визнання пророгаційної угоди в якості процесуального договору накладає відповідний обов'язок на країни континентального права змінювати процесуальне законодавство, причому не лише такого, що стосується суб'єктів міжнародних комерційних відносин, оскільки при обмеженні інших учасників суспільних відносин щодо укладення ними пророгаційної угоди це може трактуватися як обмеження права на судовий захист. По-третє, відсутність єдиних підходів у практиці застосування судами інституту договірної підсудності та правових позицій стосовно пророгаційних угод стримує процеси уніфікації міжнародно-правових норм щодо реалізації міжнародної комерційної діяльності, і зокрема щодо посилення захисту прав сторін таких відносин. Загалом слід акцентувати увагу на тому, що саме приналежність країн-членів ЄС до континентальної правової системи розкриває можливість в контексті уніфікації міжнародних норм ведення комерційної діяльності та швидкого й ефективного впровадження в практику діяльності судових органів договірної підсудності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асосков А. В. Формы выражения соглашения сторон о выборе применимого права / А. В. Асосков // Вестник Высшего арбитражного суда Российской Федерации. – 2011. – № 3. – С. 20–58.
2. Міжнародне приватне право : Навчальний посібник / За ред. В. М. Гайворонського, В. П. Жушмана. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 368 с.
3. Глушкова Д. Г. Підстави виконання рішень українських судів щодо нерезидентів України / Д. Г. Глушкова // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 166–172.
4. Діковська І. А. Особливості регулювання пророгаційної угоди відповідно до Гаазької конвенції про угоди про вибір суду / І. А. Діковська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право / голов. ред. Ю. М. Бисага. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Вип. 31. – Т. 1. – С. 123–126.
5. Елисеєв Н. Г. Договорная подсудность – какой ей быть в едином гражданском процессуальном кодексе РФ? / Н. Г. Елисеєв // Журнал «Закон». – 2015. – № 12. – С. 190–198.
6. Елисеєв Н. Г. Договорное право. Соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашение / Н. Г. Елисеєв, М. А. Рожкова, О. Ю. Скворцов. – М. : Статут, 2008. – 525 с.
7. Жоффруа К. Новый Регламент ЕС о подсудности, признании и исполнении судебных решений по гражданским и коммерческим делам – шаг к окончательной от мене экзекватуры в Европе / К. Жоффруа // Закон. – 2013. – № 11. – С. 130–134.
8. Ліщина І. В. Вибір суду : pro et contra що слід очікувати бізнесу після підписання Україною Гаазької конвенції? / І. В. Ліщина // Юридична газета. – 2016. – № 4.
9. Мальський М. М. Визнання та виконання рішень українських судів у країнах ЄС / М. М. Мальський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки : збірник наукових праць. – 2016. – № 845. – С. 218–224.
10. Міжнародне приватне право : підручник / за ред. А. С. Довгерта і В. І. Кисіля. – 2-ге вид. – К. : Алерта, 2014. – 656 с.
11. Петренко Н. О. Договірна підсудність справ : поняття та класифікації / Н. О. Петренко // Правова держава. – 2011. – № 13. – С. 73–78.
12. Регламент № 44/2001 Совета ЕС о юрисдикции, признании и исполнении судебных решений по гражданским и коммерческим делам від 22 грудня 2000 року № 44/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a84
13. Філіп'єв А. О. Проблеми становлення міжнародного цивільного процесу ЄС на прикладі І Брюссельського регламенту / А. О. Філіп'єв // Малиновські читання : матеріали І міжнародної науково-практичної конференції (м. Острогоз, 16–17 листопада 2012 року). – Острогоз : Національний університет «Острогозська академія». – С. 196–202.
14. Ходькин Р. М. Пророгационные условия внешнеэкономических сделок / Р. М. Ходькин // Вестник Высшего арбитражного суда. – 2002. – № 6. – С. 51–57.
15. Цірат Г. А. Питання підсудності в Гаазькій Конвенції про виключні договори про вибір суду 2005 року / Г. А. Цірат // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 10. – С. 91–98.
16. Doris P. Enforcement of Foreign Judgments 2015 / P. Doris // Getting the Deal Through. – 2015. – P. 124–130.
17. Internationales Vertragsrecht. Das Internationale Privatrecht der Schuldverträge / Hrsg. Chr. Reithmann, D. Martiny. 7. Aufl. Köln, 2010. – S. 125.
18. Moedritzer M. Enforcement of Foreign Judgments 2014 / M. Moedritzer, K. C. Whittaker // Getting the Deal Through. – 2014. – P. 124–128.
19. Scoles E. Conflict of Laws / E. Scoles. – 4th ed. St. Paul, 2004. – P. 950–951.